

De oude friese kerken

Ter inleiding

Friesland is rijk aan monumentale kerken. Het silhouet van de torens is nauwelijks weg te denken uit het beeld van dorp en stad, terwijl de kerken reeds ongeveer 900 jaar het belangrijkste onderdeel vormen van de bouwkunst in Friesland. Zij herbergen dikwijls een schat aan beeldhouwkunst, schilderkunst en houtsnijwerk, terwijl vele onderdelen — men denke bijv. aan zerken en rouwborden — van belang zijn voor de bestudering van de geschiedenis van dorp en streek. Door de ontvolking van het platteland is het voortbestaan van verschillende kerken in gevaar, hetgeen geleid heeft tot de oprichting van de Stichting Alde Fryske Tsjerken. Deze Stichting neemt bedreigde kerken over, restaureert ze zonodig en zoekt er een nieuwe bestemming voor. Zij kan dat echter alleen doen met steun van een groot aantal donateurs.

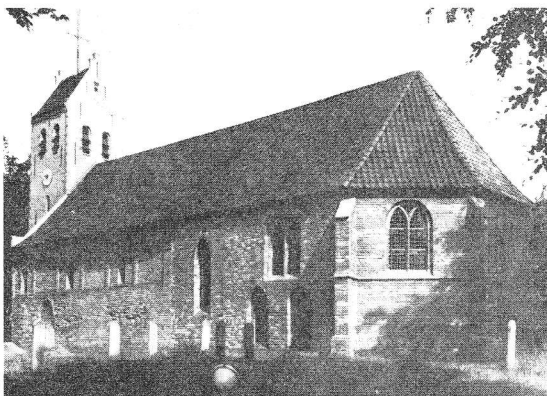
Met het oog op het gezegde „Onbekend maakt onbemind” en om de donateurs nauwer bij het werk van de Stichting te betrekken, krijgt iedere donateur tweemaal per jaar een publikatie over een

friese kerk of over een bepaald onderdeel van de kerken. Bij aanmelding krijgt men een ringband voor het bewaren van de publikaties.

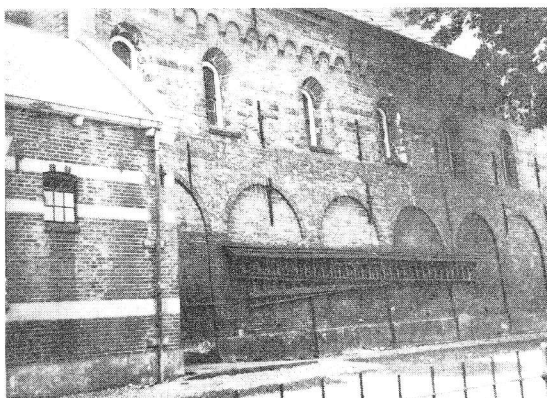
In dit eerste artikel wordt een overzicht gegeven van de kerken en hun inventaris. In de eerste plaats een beschrijving van de bouwstijlen en van verschillende belangwekkende onderdelen van het eksterieur, terwijl ook aan de omgeving van de kerk aandacht geschonken wordt. Bij de bespreking van het interieur valt vooral de nadruk op de inrichting en de preekstoelen. Na deze beschrijving volgt een hoofdstuk over de lotgevallen van de kerken, waarna een schets van de huidige situatie dit artikel afsluit, een artikel dat men kan beschouwen als een globaal overzicht van al de facetten van de friese kerken, die te zijner tijd in afzonderlijke artikelen beschreven zullen worden. Een viertal artikelen zijn reeds in voorbereiding.

Tenslotte: dit artikel wil niet meer zijn dan een overzicht met voorbeelden, geen volledige beschrijving.

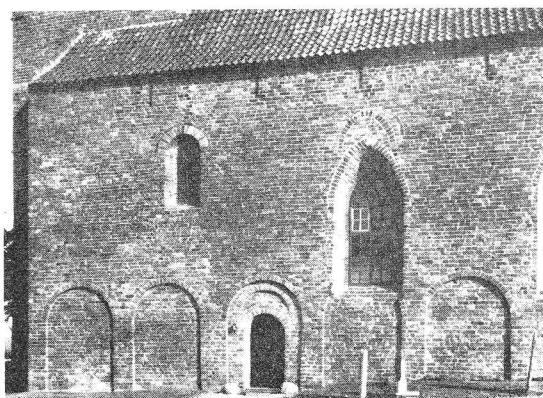
OLDEBERKOOP,
het romaanse tufstenen
schip (links op de foto)
dateert uit de 12de eeuw.
De versiering bestaat uit
spaarvelden die afwisselend
met twee of drie boogjes
gedekt zijn. De kerk is
later naar het oosten met
een in baksteen opgetrok-
ken deel vergroot. De
sluiting (rechts) dateert uit
de 16de eeuw.

GROUW,
de romaanse noordmuur
van het schip. De beneden-
zone van tufsteen (12de
eeuw) is versierd met rond-
boogvelden, die tot de
grond toe doorlopen. De
bovenste zone van tuf- en
en baksteen is waarschijn-
lijk in het begin van de
13de eeuw vernieuwd
(smalle, enigszins spits-
bogige vensters). Het be-
nedendeel is opgelapt met
kleine steen. De ladders
werden vroeger bij branden
gebruikt.

WESTERGEEST,
een gedeelte van de zuid-
muur van de geheel uit bak-
steen gebouwde romaanse
kerk (omstreeks 1200). In
het benedendeel vijf ronde
bogen, met in de middelste
de ingang. Links nog een
romaanse venster.

a Romaanse kerken

We mogen aannemen dat al spoedig na de bekering van de Friezen tot het Christendom de eerste kerkjes in onze streken gebouwd zijn, waarbij 754 — moord op Bonifacius — een gemakkelijk te onthouden jaartal is. De oudste kerken zijn gebouwd van materiaal dat in eigen omgeving aanwezig was, nl. hout, riet en zoden. De bouw van stenen kerken kwam pas goed op gang na het vertrek van de Noormannen, dus na het jaar 1000. Hier-voor gebruikte men tufsteen, een zachte, grijze natuursteen uit het Eifelgebergte, die via Rijn en IJssel naar onze streken vervoerd werd. Ondanks de kosten en moeite van dit vervoer over grote afstand, zijn er toch een flink aantal kerken in Friesland mee gebouwd: ongeveer 40 kerken in onze provincie bestaan nog geheel of ten dele uit tufsteen. Dit aantal is nog groter geweest, want verschillende tufsteenkerken zijn in de loop der tijd door baksteenkerken vervangen. In de tweede helft van de 12de eeuw ontdekte men nl. in deze kontreien dat het mogelijk is om van klei steen te bakken en al spoedig ging men over op het bouwen met de goedkopere baksteen. Rond 1200 vond deze overgang zijn beslag.

De oudste friese kerken zijn gebouwd in de romaanse stijl, waarbij de rondboog en de horizontale lijn overheersen. De ramen zijn klein om de dragende funktie van de muren zo weinig mogelijk te ondermijnen. Ze zijn vaak tamelijk hoog aangebracht, opdat men zo weinig mogelijk last zou hebben van de tocht. Het was niet nodig dat deze ramen veel licht doorlieten, want de gelovigen konden toch niet lezen. Bij het koor, aan het oosteinde van de kerk, zitten de ramen lager en aan verschillende zijden, opdat de zonnestralen het altaar zo lang mogelijk konden belichten.

Van belang zijn de muurversieringen die de romaanse muurpartijen op passende wijze verlevendigen, zonder de soliditeit

van de muur aan te tasten. Vaak zijn de ramen binnen een spaarveld geplaatst, een deel van de muur met iets terugspringend metselwerk. Deze spaarvelden worden aan de bovenkant afgesloten door een of meer ronde bogen en aan de zijkant door lisenen, smalle vertikaal uitgemetselde muurgedeelten. Soms is het één groot spaarveld, dat van west naar oost loopt, bijv. in Oudega (Sm.), vaker zijn het verschillende kleine velden met twee of drie boogjes, bijv. Oldeberkoop en Genum. Opmerkelijk rijk versierd is de noordmuur van de 12de eeuwse tufstenen kerk te Jelsum, waar twee rijen spaarvelden boven elkaar geplaatst zijn. Soms is de benedenzone ingedeeld in grote rondboogvelden die tot de grond toe doorlopen, bijv. in Westergeest, Grouw en Kimswerd. In laatstgenoemde plaats zijn de raampjes binnen deze bogen geplaatst. Hierbij zijn nog allerlei kleine variaties mogelijk, zoals de versiering met een keperfries, wat we bijv. in Dantumawoude aantreffen. Opmerkelijk is het klimmende boogfries op de fraaie, maar helaas sterk verminkte koor-sluiting in Grouw. Verder heeft Jorwerd blokken en banden van vierkante tuf, Wetsens lisenen van bremer zandsteen, Hantum dunne kolonnetten op de lisenen en Giekerk een koorrand die versierd is met roodzandstenen kolonnetten.

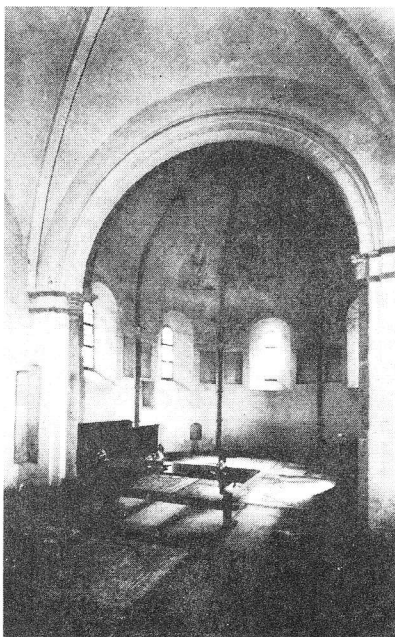
De meeste van deze kerken zijn van tufsteen en werden voor het merendeel gebouwd in de 12de eeuw. Enkele dateren uit het einde van de 11de eeuw of van rond 1100, zoals het schip van de kerk te Stiens en de toren te Weidum. De oudste bakstenen romaanse kerken dateren uit de tweede helft van de 12de eeuw of rond 1200, zoals Aalsum, Bozum, Hichtum, Westergeest, Wijs en Zwichum. De bouw van de romaanse kerken duurt voort tot ver in de 13de eeuw.

Friesland is in het geheel van de nederlandse kerkbouw bijzonder rijk aan romaanse kerken. Dikwijls zijn ze in later tijd verbouwd, bijv. door de aanbouw van een gotisch koor of doordat er grote ramen in het romaanse muurwerk zijn

HANTUMHUIZEN, de zuidzijde van de kerk, die uit het midden van de 13de eeuw dateert en duidelijk de kenmerken van de romano-gotiek vertoont bij muurindeling, siermetselwerk en kraalprofilering.

BOZUM, interieur van het 13de eeuwse koor, dat met zijn koepelgewelf sterke verwantschap vertoont met de groninger romano-gotische kerken. De bakstenen rondstaafribben gaan omhoog van roodzandstenen kolonnnetten en komen samen in doorhangend rozet.

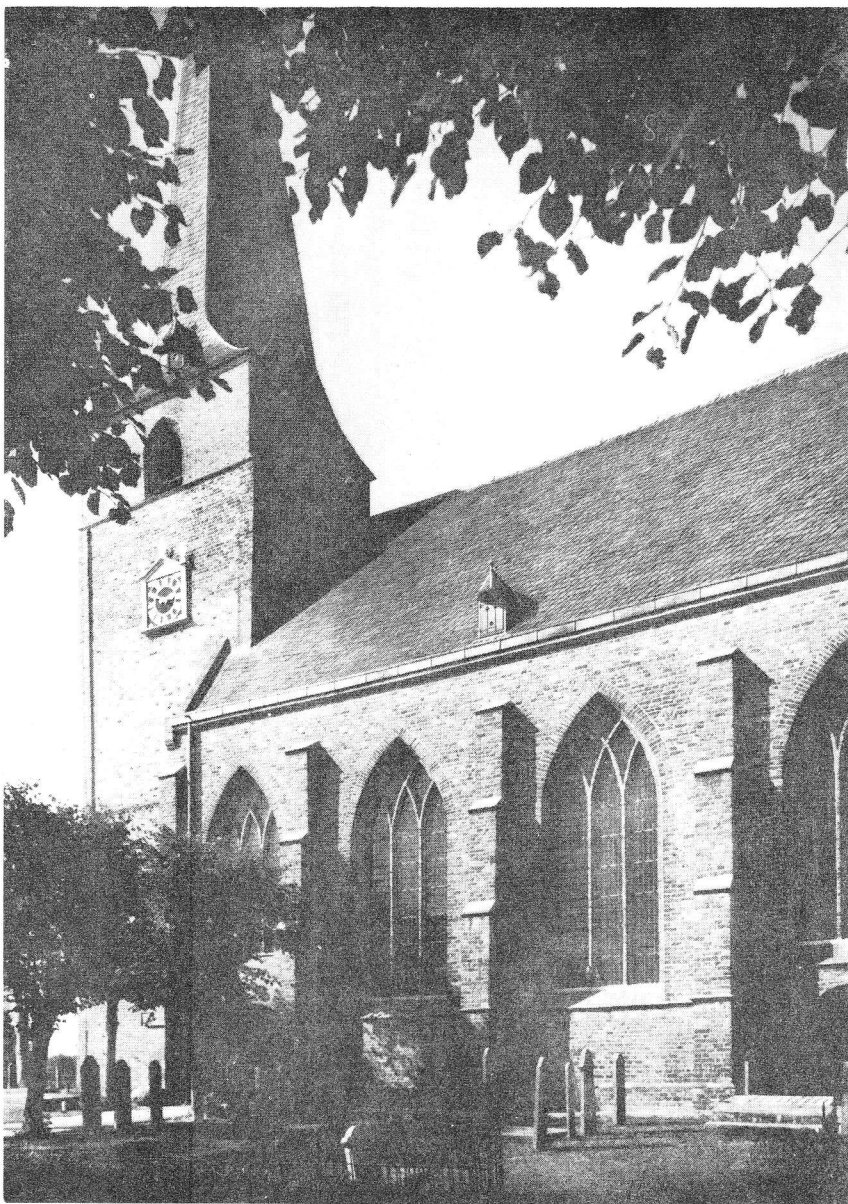

gebroken. Maar er bleef genoeg bewaard om de romaanse kerkbouw in onze provincie tot een uniek bezit te maken.

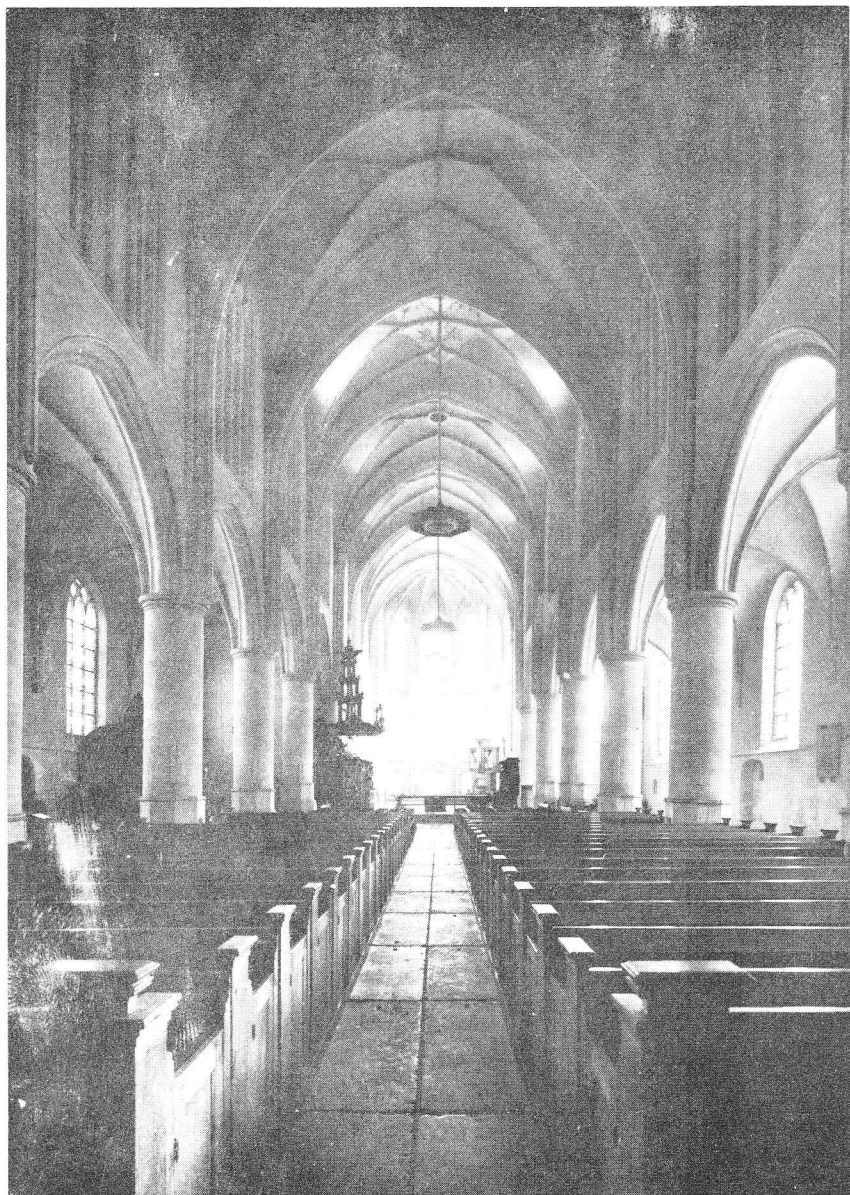
b Kerken uit de overgangstijd tussen romaans en gotisch

In de provincie Groningen is een aantal kerken bewaard gebleven, daterend uit de 13de en eerste helft 14de eeuw, die een geheel eigen stijl vertonen: de romano-gotiek. De meest opvallende kenmerken aan de buitenzijde zijn de indeling van het muurwerk, de kraalprofilering en het siermetselwerk. De indeling van het muurwerk geeft met name een grote verscheidenheid te zien bij de gevels van rechtgesloten koren, zoals te Westeremden, Leermens en Garmerwolde. Naast de opvallende decoratie van het muurwerk heeft deze stijl als tweede kenmerk de overweldiging met koepelgewelven met vier, zes of acht ribben.

Ook in Friesland treffen we enkele kerken aan die de kenmerken van deze romano-gotiek vertonen. In Janum en Hantumhuizen zijn de muurvlakken per travee aan de noord- en zuidzijde op dezelfde wijze ingedeeld met ramen en nissen. Bij beide kerken zijn de nissen voorzien van siermetselwerk in diverse

KOLLUM, een forse gotische kerk uit de tweede helft van de 15de eeuw (hoge brede spitsboogramen en steunberen).

BOLSWARD, interieur naar het oosten. Deze gotische kerk, met in het schip een sterk vertikaal aksent, is geheel in steen overwelfd (midden 15de eeuw).

vormen, terwijl kraalprofielen zijn aangebracht langs lisenen, ramen en nissen. De 13de eeuwse kerk van Bergum bezit rijk geschakeerd siermetselwerk in de nissen van de koorwand en van de oostmuur van de dwarspanden. Kraalprofielen vinden we verder bij de kerken van Hallum, Sybrandahuis, Sexbierum, Morra en Bozum (koor). Siermetselwerk treft men o.a. nog in de topgevel van de torens te Jorwerd en Oudkerk en in de schipmuren van de kerk te Weidum. Voor koepelgewelven kan in Friesland gewezen worden op de kerken te Hantumhuizen, Bergum, Eestrum en Britsum. De vragen aangaande de verbreiding van deze stijl in Friesland zijn een nader onderzoek waard.

c gotische kerken

In Friesland is de romano-gotiek niet tot bloei gekomen, maar hier zijn in tegenstelling tot Groningen wel verscheidene gotische kerken verzezen. De aanzet tot de gotiek vinden we reeds in de 13de eeuw, maar de bloeitijd is vooral de 15de eeuw. In die tijd werden niet alleen stadskerken gebouwd als die te Franeker, Bolsward en Leeuwarden, maar verzezen ook een flink aantal forse dorpskerken, bijv. die te Blija, Hijlaard, Kollum, Minnertsga, Nijland en Oudwoude. Ook werden er kleinere kerken in deze stijl gebouwd, zoals die te Oostrum, Katlijk en Wanswerd. Tenslotte treffen we gotische kenmerken aan bij kerken die in oorsprong ouder zijn. Kerken, die op deze wijze verbouwd zijn, staan o.a. te Bozum, Goutum, Oosterbierum en Tzum.

Na deze voorbeelden enkele woorden over de kenmerken van de gotiek. Een belangrijk punt bij de gotische constructies is de concentratie van de gewelddruk op de hoekpunten, in plaats van op de gehele wand: kruisgewelven vervangen de koepelgewelven. Een massieve wand is niet meer nodig en door grote ramen kan men tegemoetkomen aan de drang naar ruime belichting en opathheid. In deze stijl overheerst het vertikaal aksent, bijv. bij spitsbogen en lichte steunberen. Een

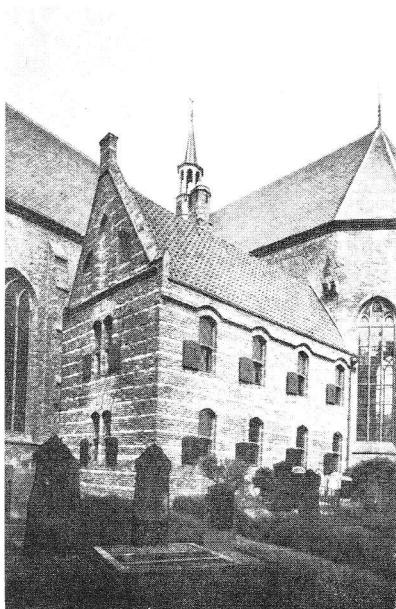
van de beste voorbeelden van de gotiek is Friesland is de Martinikerk te Bolsward (1446-'66), met name het koor, dat even hoog is als het schip, maar een veel rijziger indruk maakt door de hoge nissen met lichte trasering, door de langgerekte vensters en door de schalken van de gewelfribben, die tot aan de grond toe doorlopen.

d protestantse kerkbouw

Na de reformatie zijn in Friesland slechts weinig kerken gebouwd in de voor het protestantisme typerende stijl van de centraalbouw: vierkante of veelhoekige kerken, waarin de preekstoel centraal staat. Voorbeelden hiervan zijn: St. Anna Parochie (1682), Wons (1728) en Berlikum (1777-'79). Meestal bouwde men kerken in de traditionele lengtevorm, wat dikwijls het voordeel had dat men van de oude fundamenteën gebruik kon maken, bijv.: Witmarsum (1633), Sloten (1674) en Wollega (1646). Daar het hier om de oude friese kerken gaat, worden de moderne kerken die na de oorlog gebouwd zijn, buiten beschouwing gelaten.

Een wandeling rond de kerk

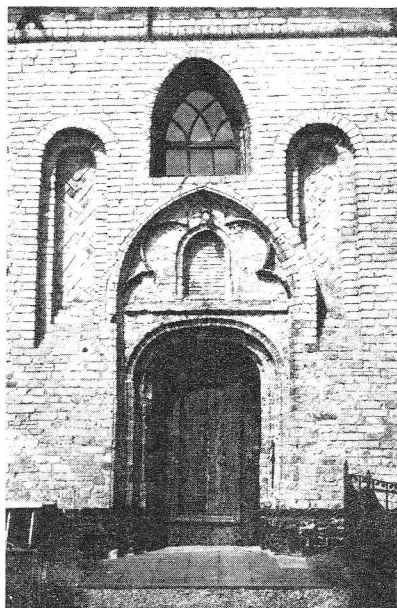
Het is aan te raden om de bezichtiging van een kerk te beginnen met een wandeling rond het gebouw: men heeft daarbij meestal een beter zicht op de architectuur en de samenstelling van het gebouw, dan aan de binnenzijde. We willen hier op een aantal zaken wijzen waarop men bij een dergelijke wandeling dient te letten. Om te beginnen is er de omgeving van de kerk: sommige staan verlaten in het landschap (Wanswerd, Westhem), andere op een hoge terp (Aalsum, Hoogeteintum). De kerk te Grouw ligt ingebouwd tussen de huizen, terwijl in Stiens de rijweg het kerkhof geheel omsluit. In Ferwerd ligt de kerk verscholen achter het Vrijthof. Bijna overal is de kerk omgeven door het kerkhof, dat in vele dorpen nog als begraafplaats in gebruik is. In Aalsum is haast geen gras

WORKUM, de sakristie in de hoek tussen koor en zuidelijke dwarsarm. Deze 16de eeuwse sakristie is gebouwd met afwisselend rode en gele baksteen en werd na de reformatie o.a. als latijnse school gebruikt.

meer te zien, omdat hier vele inwoners van Dokkum begraven zijn. Elk kerkhof is omgeven door een pad, waarlangs de begrafenistoet enkele malen rond het hof trekt. In Marrum is dit aan weerszijden met een rij bomen omgeven. Dikwijls zijn de toegangshekken rijkelijk voorzien van doodssymbolen, zoals zeis, zandloper, omgekeerde fakkels en doodskop, terwijl ook opschriften als „Memento Mori” de mens aan zijn sterfelijkheid herinneren.

De meeste van onze kerken hebben aan de westzijde een toren, waarvan het merendeel bekroond wordt door een spits. Daarnaast vindt men een zadeldak of een koepel, terwijl Deinum bekend is om zijn „sipel”. Terecht is het zadeldak voor

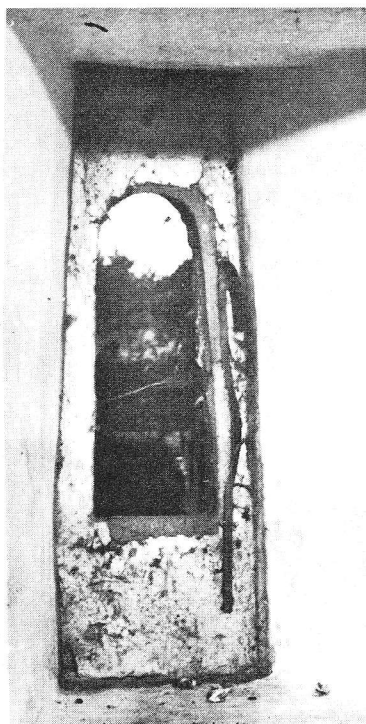
WEIDUM, detail van de zuidzijde. Deze kerk uit het begin van de 13de eeuw vertoont, o.a. door het siermetzelwerk in de nissen, de invloed van de romano-gotiek. Later is hier deze grote gotische ingang ingebroken, met boven de deur een nisje, waar in de middeleeuwen het beeld van een heilige heeft gestaan. Nog later is het raam boven de ingang aangebracht.

Friesland karakteristiek genoemd, hoewel het niet de meerderheid vormt en ook elders voorkomt. Toch kenmerkend omdat een aantal opvallende torens op deze wijze is afgedekt, zoals die te Bolsward, Ferwerd, Grouw en Stiens. De oudste functie van de toren was die als gelegenheid voor het ophangen van de klok. Soms hangt de klok onder een afdak aan de westgevel (Janum), terwijl men in een aantal dorpen, vooral in de zuidoosthoek van Friesland, klokkestoelen kan aantreffen. Deze zijn ten dele gebouwd bij kerken zonder toren (Katlijk), ten dele op plaatsen waar kerk en toren zijn afgebroken (Loënga). Let u bij het bekijken van de toren ook op de windwijzer: haan, paard, schip en andere vormen.

Bij enkele kerken treft men nog een sakristie aan, een bijgebouw bij het koor waar men de voorwerpen ten behoeve van de eredienst kon bewaren, zoals het vaak kostbare vaatwerk en de liturgische gewaden voor de geestelijken, die zich hier konden verkleden. De meeste sakristieën zijn nu in gebruik als konsistorie. De vroeggotische sakristie te Oosterend bezit een gevel met spitsboognissen.

In het voorgaande is reeds gewezen op de verschillende bouwstijlen en hun kenmerken, zodat dit belangrijke aspect hier buiten beschouwing kan blijven. Nauw samenhangend met de bouwstijl is de vormgeving van de ingangen. Soms is het een eenvoudige romaanse rondboog of gotische spitsboog. De kerk te Morra be-

WESTERGEEST, hagioskoop, een klein smal raam, waardoor men op iets heiligs kon zien.

zit nog een poortje met een klaverbladboog, omgeven door een kraalprofiel. Enkele kerken bezitten een fraaie laatgotische ingangspartij, sommige met een getorste bakstenen omlijsting, zoals te Blessum, Boxum, Kollumerzwaag en Minnertsga. Bij verschillende kerken treft men boven de ingang een nisje aan, waarin eens het beeld van een heilige heeft gestaan, bijv. te Weidum en Blija. Dikwijls lijkt een ingang erg laag te zijn, hetgeen aanleiding heeft gegeven tot de sage van de Noormannenpoortjes: bij het passeren van deze poortjes (in de noordmuur) zou men hebben moeten bukken voor de Noorman. Onze kerken zijn echter gebouwd in een tijd dat hier geen Noorman meer was. De oorzaak van de schijnbaar geringe hoogte van deze poortjes moet men zoeken in de voortdurende verhoging van het kerkhof door het begraven. Een goed voorbeeld van een dergelijke ingang vindt men in de zuidmuur van de kerk te Buitenpost. Soms is zowel de noord- als de zuidingang bewaard, bijv. in Westergeest.

Bij verscheidene kerken zijn in het muurwerk bij of van het koor kleine vensters gemaakt op geringe hoogte. Sommige zijn naderhand gedicht (Blija), vele nog of weer open (Eestrum, Westergeest). Deze vensters worden aangeduid als hagioskopen, d.w.z. dat men er door op het heilige kon zien. Wat dat heilige precies geweest is weten we niet: het kan de kelk met de hostie geweest zijn, de relik van een heilige, de brandende godslamp of nog iets anders. Bij sommige kerken kon men door dit venster op het altaar zien, maar bij andere was dat onmogelijk.

Tenslotte nog iets over het beeldhouwwerk dat men bij sommige kerken aan de buitenzijde kan aantreffen. Te Ee vinden we aan noord- en zuidzijde van de 13de eeuwse kerk een rij goed gevormde koppen van mensen en dieren in baksteen. Maskerkopjes in tufsteen kan men aantreffen in Hantum, Kimsdorp en Jorwerd. In de noordmuur van Achlum is een onthoofd beeld van rode zandsteen ingemetseld. Bij zeer veel ker-

EE, aan de noord- en zuidzijde bevinden zich vele draagstenen met mens- en diermaskers (13de eeuw).

ken treft men stenen met opschriften aan, die meestal betrekking hebben op de bouw van de kerk of toren, zoals de 16de eeuwse stenen in de torens van Deinum en Minnertsga. Soms zijn dergelijke stenen met beeldhouwwerk versierd, meestal familiewapens. Opmerkelijk is de steen met wapens en een fries opschrift boven de noordelijke ingang van de kerk te Bornwerd. Deze steen dateert uit 1751 en is afkomstig van de vroegere pastorie te Hiaure.

Het interieur

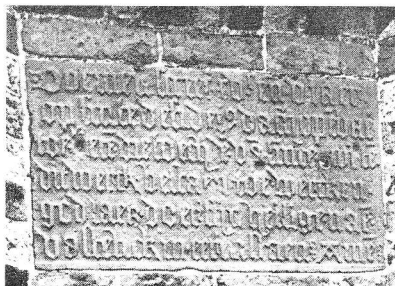
a De inrichting

Al de friese kerken die uit de middel-eeuwen stammen, hebben eerst gediend voor de katholieke eredienst en zijn pas in 1580 door de protestanten in gebruik genomen. Alle voorwerpen en afbeeldin-

gen die aan de katholieke tijd herinnerden werden zoveel mogelijk verwijderd, maar het gebouw zelf bleef staan, een gebouw dat in zijn lengtevorm gericht was op het koor met het altaar. Er stond ook in de katholieke tijd meestal wel een preekstoel, maar dat was niet het belangrijkste onderdeel. Dit veranderde bij de reformatie: de hervormden legden de nadruk op de preek en daarmee werd de kansel het centrale punt in de kerk. Meestal liet men de preekstoel staan op de plaats, waar hij ook vóór 1580 stond, nl. aan de zuidzijde op ongeveer twee derde uit het westen, anders gezegd: in de oostelijke helft van het schip. Toen er in de loop van de 17de en 18de eeuw steeds meer banken in de kerken geplaatst werden, richtte men zich bij de opstelling daarvan uiteraard naar de plaats van de preekstoel. Aan de zuidzijde kwamen eenvoudige banken te staan, dwars tegen de muur, de vrouwenbanken. Tegenover de preekstoel werden de banken meestal in de lengte langs de noordmuur geplaatst, vaak naar achteren toe oplopend. Bij grotere kerken heeft men ook wel een deel van de banken (in het westelijk deel) dwars op de muur geplaatst en de banken dicht bij de preekstoel in de lengte opgesteld. Dikwijls

MINNERTSGA, steen met opschrift in de toren:

Doe men screef XVc ende V iaer
Op Sinte Desiderius dach openbaer
Toen leten die foechden van Sinte Merten
Dit werck bestaen toe wercken
God laetet doer syn heilige naem
Vastelick in eeren staen. Amen.

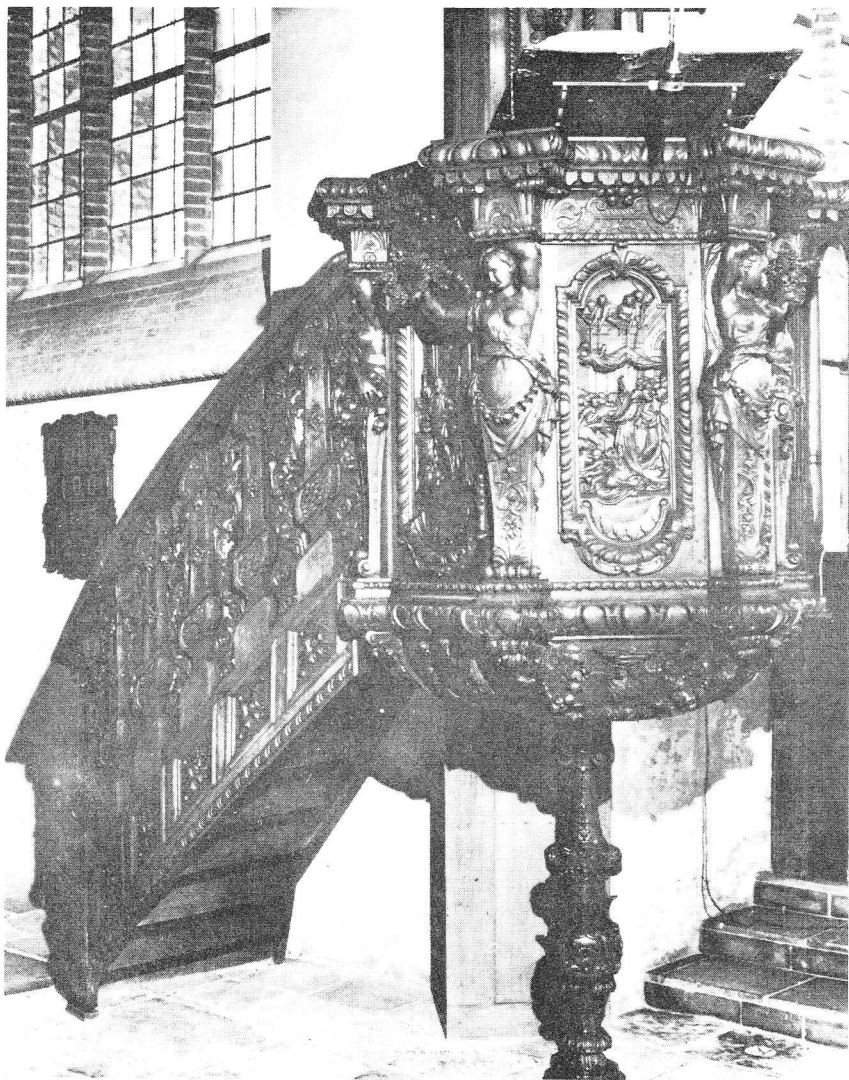

WEIDUM, interieur naar het oosten. Een karakteristiek fries kerkinterieur met de preekstoel aan de zuidzijde; er tegenover een herenbank. Aan de noordzijde (links) de mannenbanken in de lengte langs de muur, aan de zuidzijde (rechts) de eenvoudiger vrouwenbanken dwars op de muur. Koperen kronen en kandelaars; een breed middenpad en in het koor enkele overhuifde banken.

werd tegenover de preekstoel een herenbank geplaatst, die op deze wijze een tegenwicht vormde voor de preekstoel. Waarschijnlijk heeft degene die de bank liet plaatsen ook wel eens bewust een tegenwicht inzake de persoon op de preekstoel op het oog gehad. Op deze wijze is een kerkinterieur ontstaan dat voor Friesland kenmerkend mag heten. Evenals bij de zadeldakten geldt ook hier dat het elders wel voorkomt en dat het in Friesland niet de meerderheid vormt onder de kerkinterieurs, maar dat het toch door het vrij grote aantal dat bewaard bleef een typisch fries kerkinterieur genoemd mag worden. Goede voorbeelden vindt men in Huizum, Weidum, Kimswerd, Marssum, Buitenpost en Wommels. Deze kerkinterieurs vormen zowel door de opstelling van het meubilair, als ook door de eenvoudige kleu-

ren — licht of donkerbruin eikehout met geel koperwerk — een harmonisch geheel dat bij restauraties met zorg behandeld dient te worden.

Een onderdeel dat aparte aandacht verdient is het koor. Na verwijdering van het altaar is deze ruimte door de protestanten op verschillende manieren gebruikt. Meestal (vooral bij kleine kerken) is het vol stoelen en banken gezet, op andere plaatsen werd het echter ongebruikt gelaten en dan soms van de preekruimte gescheiden, hetzij door een koorhek, zoals in Kimswerd en Ferwerd, hetzij door een schot of een muur tot aan de zoldering, zoals in Grouw en Stiens. Bij een dergelijke afscheiding werd de ruimte in het koor vaak voor andere doeleinden gebruikt. Zo is het koor van de kerk te Nijland in gebruik geweest als school, terwijl het gemeentehuis van

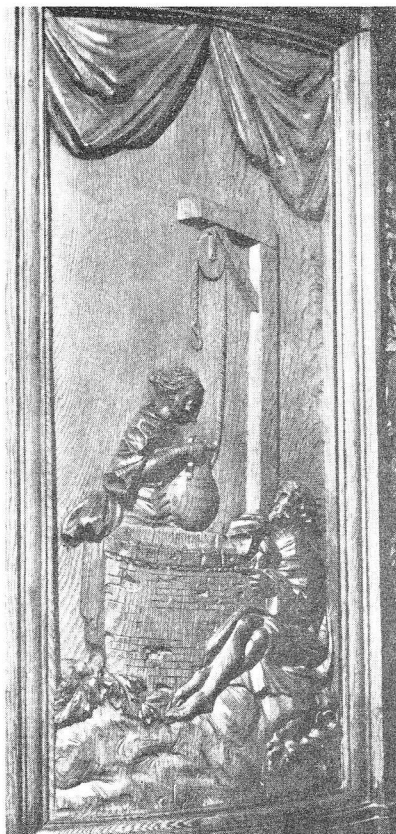
WORKUM, de door G. van der Haven uit Leeuwarden rijk gesneden preekstoel (1718).
Op het voorpaneel onder de lessenaar is de genezing van een lamme door Christus uitgebeeld:
vier personen laten de zieke door het dak zakken.

Idaarderadeel lange tijd in het koor van de kerk te Grouw gevestigd was. In de koorruimten die bij de kerkruimte in gebruik bleven is soms een avondmaals-tafel geplaatst, bijv. in Bergum. Bij restauraties is het gebruik van het koor vaak ingrijpend veranderd: afgescheiden koorruimten zijn dan meestal weer bij de kerkruimte getrokken, bijv. in Workum en Bolsward.

b De preekstoel

Het belangrijkste meubelstuk in het friese kerkinterieur is de preekstoel. Vele kansels zijn rijk gesierd met snijwerk, zowel op de panelen als ook op de stijlen, soms zelfs op trap en klankbord. Om te beginnen zijn er de preekstoelen met bijbelse voorstellingen, waarvan die te Kimswerd een goed voorbeeld is. Hier zien we de voorstellingen van De zondeval met Adam en Eva, De droom van Jacob, Het offer van Abraham, Mozes met de koperen slang en Petrus en Johannes bij de tempelpoort. Op de preekstoel in Mantgum, in 1781 gesneden door H. Berkebijl, zijn een vijftal ontmoetingen van Christus weergegeven, terwijl op de preekstoel te Workum genezingen door Christus het belangrijkste thema vormen. Bijzonder belangrijk is de 18de eeuwse preekstoel te Longerhouw met vijf voorstellingen uit de heilsgeschiedenis: De geboorte van Christus, zijn Kruisiging, Opstanding, Hemelvaart en Het Laatste Oordeel.

Van de vele symbolische voorstellingen op onze preekstoelen moeten in de eerste plaats de vier evangelisten en hun symbolen genoemd worden, waarbij met name gewezen kan worden op de sierlijk gesneden kuip van de kansel te Engwierum. Een geliefkoosd thema is de uitbeelding van Geloof, Hoop en Liefde door allegorische vrouwenfiguren met respectievelijk: kruis, anker en hart. Hierbij zijn allerlei variaties mogelijk, wat duidelijk naar voren komt op de uitbundig gesneden preekstoel te Sexbierum (1768, Joh. Georg Hempel). Hier is de figuur van het Geloof gekleed in de

MANTGUM, Christus met samaritaanse vrouw bij de put. Een paneel van de preekstoel, die in 1780 door H. Berkebijl gesneden is.

geestelijke wapenrusting zoals die beschreven wordt in Efeze 6. De Liefde wordt o.a. voorgesteld door een vrouw met kinderen en bij de Hoop is naast het anker een duif uitgebeeld. Bij elk van de figuren zijn toepasselijke bijbelteksten geplaatst. Andere symbolische figuren zijn die van de Gerechtigheid en de Standvastigheid, welke o.a. in Beers uitgebeeld zijn. Op de fraaie preekstoel in Bolsward, maar niet alleen daar, zijn de jaargetijden uitgesneden. Wie kent niet het prachtige paneel dat met schaatsen, vissen en zwavelstokker: de winter voor-

ENGWIERUM, detail van de preekstoel (1746, Jurjen Stelmaker): de leeuw als symbool van de evangelist Markus.

stelt? Zoals de provincie Groningen rijk is aan muur- en gewelfschilderingen, zo kan Friesland wijzen op een grote rijkdom aan houtsnijwerk.

c Een wandeling door de kerk

De belangrijkste facetten van het friese kerkinterieur zijn de inrichting en de gesneden preekstoelen. Beide zijn hierboven in het kort beschreven. We willen nog

wijzen op allerlei andere belangwekkende zaken, die men in onze kerken kan tegenkomen.

Bij de reformatie zijn de herinneringen aan de katholieke eredienst grotendeels opgeruimd, maar hier en daar doen bepaalde onderdelen van het gebouw en voorstellingen op muren en gewelven nog denken aan de tijd van voor 1580. In verschillende kerken bleef de altaarsteen bewaard, meestal voor de ingang liggend, maar soms weer op een voetstuk in het koor geplaatst (Janum, Buitenpost). In een aantal kerken bleef in het koor de sakramentsnis en de piscina bewaard. Van de eerste is een mooi voorbeeld in Anjum te zien, van de tweede in Huizum. Zeer belangrijk zijn de koorbanken in de Martinikerk te Bolsward, met hun rijkdom aan voorstellingen: bijbelse taferelen, heiligenfiguren, spreekwoorden, symbolen, wapens etc. In één friese kerk bleef het doksaal bewaard, een galerij tussen koor en schip. We moeten hiervoor naar Oosterend en zien daar dat deze kraak aan beide zijden voorzien is van snijwerk, voornamelijk bijbelse taferelen. Dit doksaal werd in 1554 vervaardigd door Hein H(agart). Tenslotte de schilderingen op muren en gewelven. Een van de oudste voorstellingen is die in Hoogeteintum: Christus met enkele andere personen. Het is een verhalende voorstelling, waarvan een restant bewaard bleef. In het koor van Bozum is een tronende Christusfiguur afgebeeld, omgeven door de symbolen van de vier evangelisten en geflankeerd door vier staande heiligen. Deze schildering dateert waarschijnlijk uit het begin van de 14de eeuw. Uit de late middeleeuwen dateren o.a. de rij heiligenfiguren op de pilaren te Franeker, de voorstellingen uit het leven van Maria en het Christuskind in de noordbeuk van de bolswarder Martini en de grote Christoforus-voorstelling in Kollum. In laatstgenoemde kerk is zowel naar kleurschema als kunstenaarshand de invloed van de groninger kerken merkbaar.

In de middeleeuwen stond in het weste-

BUITENPOST, een fors gotisch doopvont, waarop o.a. de apostel Petrus, kenbaar aan zijn attriboot de sleutel, is uitgebeeld.

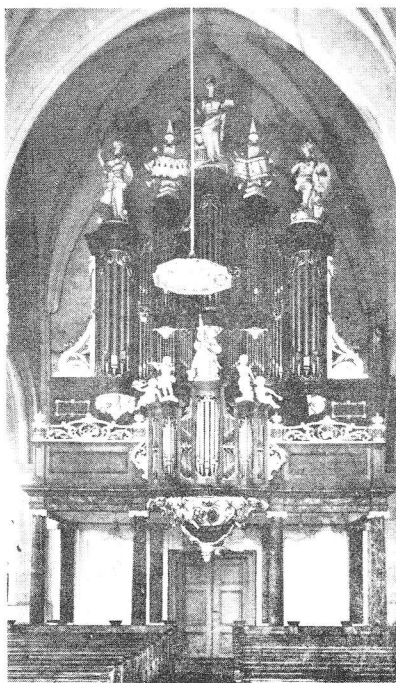
lijk deel van de kerk een doopvont, meestal van steen en versierd met beeldhouwwerk. Hiervan zijn slechts enkele exemplaren bewaard gebleven. Er staan drie in het Fries Museum, waarvan vooral het vont uit Tjalhuizum met heiligenfiguren en het vont uit Wier met voorstellingen die op de doop betrekking hebben, genoemd moeten worden. In Buitenpost staat het oude vont weer in de kerk. We zien hierop o.a. een uitbeelding van het Lam Gods en de Pelikaan, beelden van de zich opofferende Christus. In enkele kerken is bij een restauratie of andere gelegenheid een nieuw vont in de kerk geplaatst, maar in het overgrote deel van onze kerken bestaat het vont uit een koperen schaal, al of niet aan de kansel bevestigd.

De bevestiging van de doopschaal aan de kansel bestaat in verschillende kerken uit een fraai gevormde koperen arm, bijv. in Ternaard en Buitenpost. Ook op andere plaatsen kan men in onze kerken koperwerk aantreffen: kan-

delaars op de banken (Langweer), kaarsenstanders op de preekstoel, soms een zandloperhouder (Burgwerd) en hangende kaarsenkronen, soms met opschriften of wapenschildjes, zoals in Ferwerd, Hindelopen en Heeg. Met name moet, wat het koperwerk betreft, op de bijzonder mooie lezenaars gewezen worden, die men hier en daar op de preekstoel of het doophek kan vinden. Die te Holwerd, Driezum en Dantumawoude werden in de tweede helft van de 18de eeuw vervaardigd door de dokkumer geelgieter Lieuwe Geerts.

Bijna overal wordt het interieur aan de westzijde afgesloten door het orgelfront, dat dikwijls voorzien is van houtsnijwerk. Het instrument in de Martini te Bolsward, waarvan de klank in deze kerk met zijn goede akoestiek uitste-

BOLSWARD, het front van het grote orgel, dat in 1775-1781 gebouwd werd door A. A. Hinsch.

kend tot zijn recht komt, werd in 1775-'81 vervaardigd door de bekende orgelbouwer A. A. Hinsch te Groningen. Vermaarde friese orgelbouwers waren Jan Harmens van Berlikum (orgel te Ried) en de familie Van Dam te Leeuwarden. Van Dam-orgels treft men o.a. aan in Lekkum, Wirdum en Langweer. Van de orgelfronten mag met name de kas van het in 1791 voltooide orgel te Bozum genoemd worden, met snijwerk van F. Twentrop en A. Solaro uit Leeuwarden. Gelukkig neemt het aantal orgelkonserten de laatste jaren toe, want het is in de eerste plaats door de bespeeling dat dit onderdeel van het kerkmeubilair tot zijn recht moet komen en pas in tweede instantie door zijn uiterlijk. In tientallen friese kerken zijn de wan-

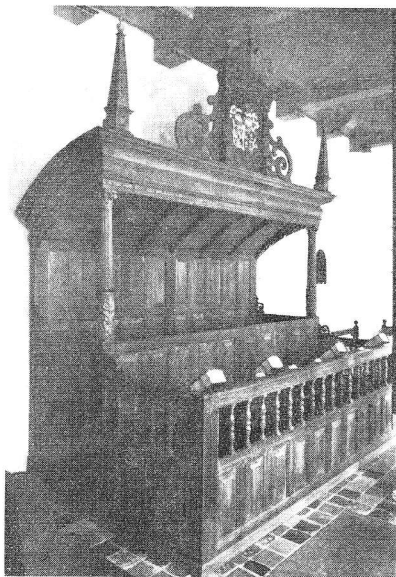
OUDEGA (Sm.), rouwbord uit 1792 voor Johanna Maria van Wijckel, weduwe van Livius van Haersma. Naast wapen en opschrift is het bord voorzien van doodssymbolen: knekels, doodskop, zeisen en zandloper.

den behangen met rouwborden, soms enkele zoals in Wommels en Jouswier, soms een hele rij, zoals in Hoogebeintum en Friens. In het laatste geval domineren deze borden volledig het interieur, dat het karakter heeft van een slotkapel. Voorname friese geslachten zoals de Van Eysinga's (Rauwerd), Van Sminia's (Wommels) en Van Haersma (Oudega, Sm.) hebben op deze wijze de herinnering aan hun gestorven voorvaderen wel bijzonder levend gehouden. Dikwijls was hun invloed in de kerkvoogdij zo groot, dat deze het ophangen van dergelijke borden niet kon tegengaan, als men dat al wilde.

Herinneringen aan vooraanstaande friese families vindt men in nog grotere getale op de vele grafstenen in onze kerken. In Franeker en enkele andere plaatsen heeft men de zerken overeind gezet tegen de muur om ze voor afslijten te behoeden, maar meestal liggen ze in de vloer. Ook op dit terrein neemt Friesland een bijzondere plaats in, want vele zerken zijn rijk beeldehouwd met personen, wapens en andere voorstellingen. Beroemd is het werk van de 16de eeuwse beeldhouwer Vincent Lucas, dat men o.a. kan aantreffen in de kerken van Franeker, Deinum en Blija. Soms zijn de personen op de stenen levensgroot uitgebeeld, bijv. Philips van Boshuysen (1652) en Anna van Eysinga (1655) op een zerk in Stiens.

In de derde plaats kan men wapens, opschriften en allegorische voorstellingen aantreffen op gedenkborden (Burgwerd), in gebrandschilderde ramen (Akkrum) en epitafen. Belangrijke voorbeelden van laatstgenoemde stukken zijn te vinden in Beetgum, Ijsbrechtum en Hichtum. In Driezum zijn in het muurwerk een aantal beeldehouwde wapenstenen geplaatst, waarvan de oudsten nog uit de 16de eeuw dateren. Te oordelen naar de aard van het gebouw horen dergelijke zaken niet in een kerk thuis, maar uit historisch en kunstzinnig oogpunt vormen ze een belangrijk onderdeel van het monument.

WAAKSENS (W.D.), een fraaie, statige herenbank uit het midden van de 17de eeuw voor het geslacht Van Harinxma.

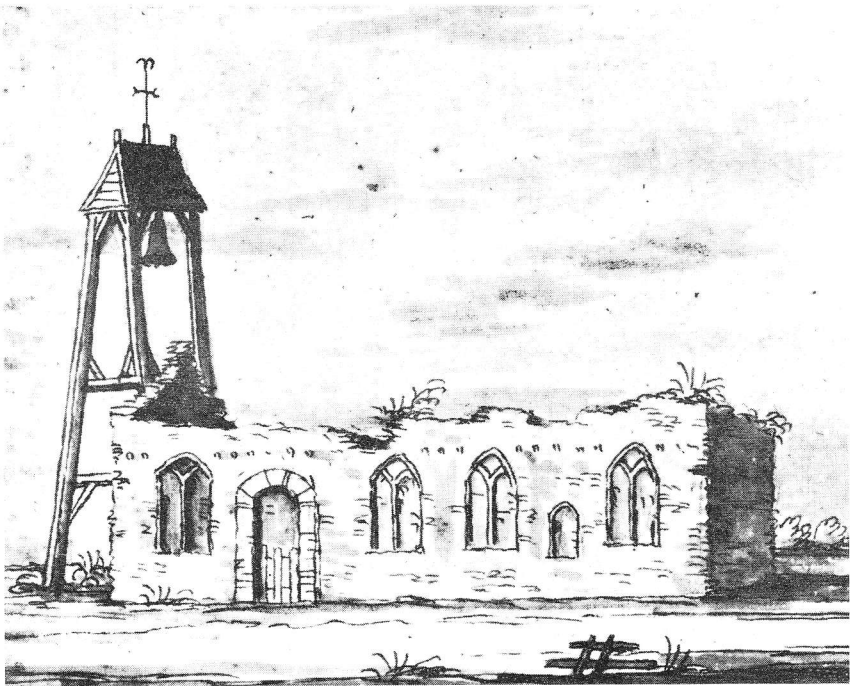

BOLSWARD, detail van een der 15de eeuwse koorbanken: Sint Martinus snijdt een stuk van zijn mantel om dat aan de bedelaar te geven. De laatste heeft een houten been. Het zwaard van de heilige, alsook zijn rechterbeen zijn afgebroken. De verhoudingen zijn wat zoek bij deze voorstelling: Martinus is te groot in verhouding tot het paard en het paard zelf is slecht gevormd. Zoals zo vaak moeten we ook hier ons meer afvragen wat er uitgebeeld is, dan hoe het uitgebeeld is.

De lotgevallen van de kerken

Elk gebouw is vroeg of laat aan reparatie toe, en een kerk vormt op deze regel geen uitzondering. Hoe groot die reparatie moet zijn hangt af van de soliditeit van het gebouw en van de omstandigheid of het regelmatig is onderhouden. Het laatste hangt dikwijls weer samen met het gebruik, waarbij in het algemeen gesteld kan worden dat hoe intensiever een kerk gebruikt wordt, hoe beter hij onderhouden wordt. Uiteraard zijn er ook op deze algemene regel uit-

zonderingen. De oudste friese kerken die bewaard bleven, dateren uit het einde van de 11de eeuw, maar het bouwen, verbouwen en herbouwen is steeds doorgegaan, zodat wij kerken bezitten uit de 11de tot en met de 20ste eeuw. Het is niet eenvoudig om aan te geven hoeveel er uit elke eeuw stammen, zeker niet wat de middeleeuwen betreft, daar vele kerken in later tijd meer dan eens verbouwd zijn. In vele plaatsen is de oude (middeleeuwse) kerk afgebroken en het is van belang om de oorzaken na te gaan die bij het verlies van deze kerken een rol gespeeld hebben.

IDZEGA, deze tekening van Stellingwerf uit 1723 vertoont de ruïne van een kleine gotische kerk met een klokkestoel. Bij de reformatie is deze gemeente gekombineerd met die van Oudega (W.) en Sandfirden en is de kerk buiten gebruik geraakt, wat het verval in de hand gewerkt heeft.

In de eerste plaats kan men wijzen op enkele bijzondere oorzaken zoals verwoesting of ernstige vernieling door oorlogsgeweld, brand en overstroming. In de laatste wereldoorlog heeft Friesland hiervan geen last gehad, maar met de partijtewisten in de 15de en 16de eeuw was dat anders. Zo verhaalt ons de kroniekschrijver Petrus van Thabor ($\pm 1460 - \pm 1536$) hoe in 1498 soldaten de dorpen rond Sneek plunderden. De inwoners van Folsgare werden bang en namen hun toevlucht in de kerk: „Doe liepen sommige huysluden van Foldsgaerstera meent in hoer kercke, ende worden aldaer mitter kercken ende toern ses mannen verbrant; ende drie mannen worden den hals af steken opt kerckhof, alsoe dat alheel die schone kercke verbrande, God

betert”. Vaak leidde het bezoek van soldaten tot ernstige vernielingen zonder dat het tot verwoesting van de kerk kwam. Zo vermeldt een steen in de muur van de kerk te Buitenpost dat dit gebouw in april 1594 door inlegering van soldaten verbrandde en pas in 1611 tot 1613 door het beleid van de grietman werd „opgetimmerd”.

Meer dan eens zijn kerken door branden geteisterd. Volgens twee gedenkstenen in het koor is de kerk te Pietersbierum in 1843 afgebrand en in 1845 herbouwd.

In juni 1947 zijn kerk en toren van Minnetsga door een felle brand geteisterd: alleen de muren bleven staan. Zo is het dikwijls met kerkbranden het geval geweest: de muren waren sterk genoeg om het vuur te trotseren, maar al het hout-

werk ging verloren, bijv. bij de brand in de kerk te Joure (1939).

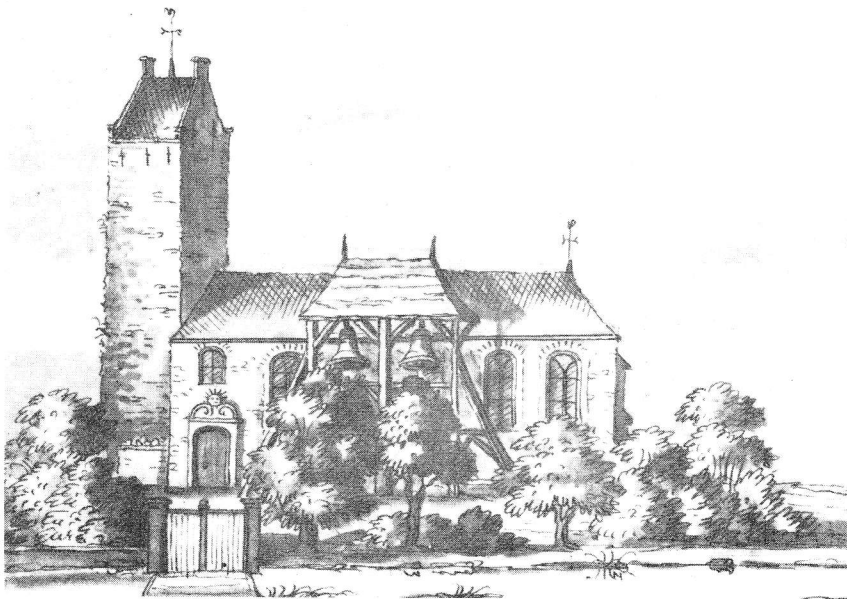
Enkele kerken zijn ten prooi gevallen aan de waterwolf. In de eerste helft van de 18de eeuw werd het dorp West-Vlieland met de kerk door de zee verzwolgen. Hetzelfde gebeurde op Schiermonnikoog in 1760, met de kerk die in 1715 was verplaatst. Maar ook op het vasteland heeft het water kerken doen verdwijnen. In 1723 stond er nog een kerkje te Elahuizen, in de vorige eeuw nog een klokhuis, maar sedertdien is zelfs het kerkhof in de Fluessen verdwenen. Hetzelfde geldt voor de kerk van Rohel aan het Tjeukemeer in de 18de eeuw.

In de tweede plaats heeft naast deze bijzondere omstandigheden de konsentratie van kerkelijke gemeenten een belangrijke rol gespeeld inzake de afbraak van middeleeuwse kerken. Voor de reformatie had ieder dorp zijn eigen geestelijke en vaak meer dan een. Zo hadden in 1543 in de grietenij Wonseradeel 11 dorpen alleen een pastoor, waaronder Hieslum, Hartwerd en Piaam. In 10 plaatsen was er naast de pastoor ook een vikaris of prebendaris, zelfs in kleine dorpen als Ferwoude, Kornwerd, Eksmorra en Hichtum. In 4 dorpen vinden we 3 geestelijken, terwijl in Pingjum en Arum zelfs vier geestelijken waren. Het grootste deel van de inkomsten van deze mensen bestond uit de opbrengst van het land dat bij hun geestelijk ambt ter plaatse (beneficie) hoorde. Soms verhuurden zij dit land, maar meestal gebruikten ze het zelf en waren dus tegelijk boer en pastoor. Zo had pastoor Reiner te Wons in 1546 60^{1/2} pondemaat in gebruik. Na de reformatie is dit ingrijpend veranderd: de predikanten kregen zoveel mogelijk een universitaire opleiding en voelden zich dikwijls minder tot het boerewerk aangetrokken. In vele dorpen is pastorieland verkocht of aan de Staten van Friesland overgedragen (o.a. 1744 en 1746), die dan de verplichting op zich namen om een deel van het traktement van de predikant te betalen. Dit overheidstraktement en/of de opbrengst van

het land was echter in veel dorpen niet voldoende om de predikant te onderhouden en er kwamen combinaties van twee, drie of vier dorpen die gezamenlijk een predikant betaalden. Een deel van deze combinaties is al direct na de reformatie in 1580 ontstaan, omdat er toen een groot gebrek aan predikanten was. Toen er later meer predikanten kwamen, dwongen de economische omstandigheden er dikwijls toe om de combinaties te handhaven.

Deze gang van zaken heeft een belangrijke invloed gehad op het wel of niet instandhouden van de kerkgebouwen. Het onderhoud van een kerk vergt geld en als er weinig geld is kan men beter een, dan twee of drie kerken in stand houden. In verschillende gevallen betekende dit het behoud van de kerk in het dorp dat het meest centraal gelegen was en het verval van de eksentrisch gelegen kerken, welk verval maar al te vaak tot afbraak heeft geleid. Enkele voorbeelden kunnen dit verduidelijken. Voor 1580 hadden Woudsend, Smallebrugge, Indijk en Ypecolsga ieder hun kerk en geestelijke. Na dit jaar gingen zij een combinatie aan en men ging in hoofdzaak ter kerke in Woudsend, waar in 1660 een nieuwe kerk gebouwd werd, die in 1837 door de tegenwoordige is vervangen. De kerk van Indijk raakte het eerst in verval en in 1722 was er slechts een ruïne van over. De kerk te Smallebrugge is tussen 1718 en 1847 verdwenen.

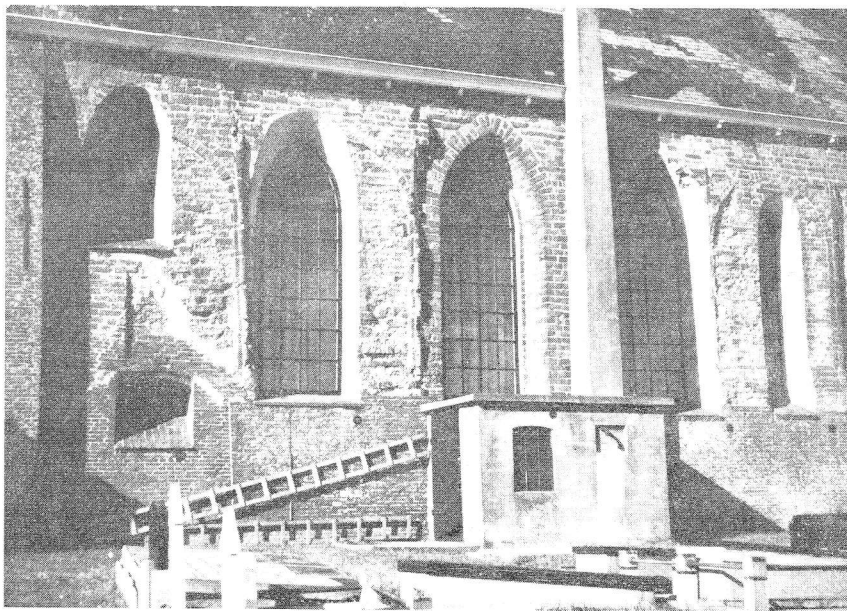
De kerk van Ypecolsga is in 1664 nog eens flink opgeknapt, maar werd omstreeks 1750 afgebroken. In Loënga, dat met Scharnegoutum gekombineerd was, stond in 1722 nog slechts een ruïne en hetzelfde geldt voor het met Oudega (W) en Sandfirden gekombineerde Idzega. Uit het voorgaande mag men niet konkluderen dat dit proces zich in de meeste combinaties heeft voltrokken, want met name in het noorden van de provincie is kerkafbraak om deze redenen slechts bij uitzondering voorgekomen, bijv. in Firdgum, dat in 1794 zijn kerk verloor. Men kan alleen in het algemeen opmerken dat

OOSTERMEER, in 1721 maakte Stellingwerf deze tekening van de kerk, waarbij naast een toren ook een klokkestoel stond; de toren vertoont dan ook geen galmgaten. De kerk was in het midden van de vorige eeuw bijzonder bouwvallig geworden en is in 1868 afgebroken, alleen de toren heeft men laten staan. Op een andere plaats is een nieuwe kerk gebouwd. Al in 1835 was de klokkestoel afgebroken en waren de beide oude klokken verkocht, waarvoor een nieuwe klok in de plaats kwam, die in de toren opgehangen werd.

wanneer het financieel moeilijk was om de kerk in stand te houden, bijv. door ontvolking of door het ontbreken van inkomsten uit bezittingen, er tot afbraak is overgegaan, wanneer de noodzaak ontbrak het gebouw voor de eredienst in stand te houden. Ongeveer 40 dorpen, vooral in het midden en zuiden van Friesland, hebben op deze wijze hun kerk verloren, het merendeel in de 18de eeuw. Meestal kwam op het kerkhof een klokkestoel te staan, omdat men bij een begrafenis de klok wilde kunnen luiden. In een aantal dorpen heeft men vooral om deze reden de toren gehandhaafd als de kerk werd afgebroken, bijv. in Schilgaard en Westermeer. In de derde plaats moeten we ons hier

bezig houden met de vraag in hoeverre kerken bij bouwvalligheid hersteld, dan wel door nieuwe vervangen zijn, als men ter plaatse wel een kerk wilde houden. Om te beginnen het geval Rauwerd. De tegenwoordige kerk dateert uit 1814, in welk jaar de oude kerk werd afgebroken. Meer dan 60 jaar had men de oude kerk op verschillende manieren gerepareerd. Zo waren in 1747 en 1748 een aantal steunberen rond het gebouw geplaatst, dat van tufsteen was en dus van voor 1200 dateerde. In 1814 moest de kerk of ingrijpend hersteld worden of door een nieuwe worden vervangen. Men koos voor het laatste en in tientallen plaatsen is in een soortgelijke situatie eveneens voor afbraak en herbouw ge-

HANTUM, de romaanse tufstenen kerk is aan de zuidzijde danig verknoeid; er zijn grote ramen ingebroken, de muur is met kleine steen opgelapt en er is voor de verwarmings-apparaatuur een foeilelijk hok met grote schoorsteen gebouwd.

kozen. Vermoedelijk heeft het financiële aspekt meestal de doorslag gegeven, terwijl men anderzijds met de nieuwe kerk, hoe lelijk ook in onze ogen, een gebouw had dat aangepast was aan de bouwkundige wensen van die tijd. Er bestond nog geen Rijksdienst voor de Monumentenzorg, restauratiesubsidies werden niet gegeven en — wat misschien het belangrijkste is — het gevoel voor de waarde van het monument ontbrak. Ook in dit geval vindt men het grootste aantal plaatsen waar men tot herbouw is overgegaan in het midden en zuiden van de provincie. In de gemeente Wymbritseradeel liggen 28 dorpen; in 6 ervan is de kerk afgebroken en niet herbouwd, in één plaats

(Nijland) bleef de middeleeuwse kerk bewaard en in 21 dorpen is de oude kerk afgebroken en door nieuwbouw vervangen. De eerste was Uitwellingergera (1680), de laatste Oosthem (1862).

Waarschijnlijk heeft de omstandigheid dat de bodem in het merengebied veel slapper is dan op de klei, hierbij een rol gespeeld. Toen er in de tweede helft van de vorige eeuw door particulieren en overheid meer en meer geijverd werd voor het behoud van onze monumenten, kwam ook in Friesland bij discussies over afbraak of herstel van de kerk het argument naar voren, dat er naast het financiële ook op het monumentale aspekt gelet diende te worden. Het zou echter nog geruime tijd duren voor dit

laatste aspekt voldoende gewicht in de schaal legde. In 1875 kregen de kerkvoogden van Tzummarum van het rijk 50 procent subsidie aangeboden als ze hun fraaie gotische kerk herstelden. Ze kozen echter voor afbraak en bij de gotische toren staat nu een lelijk bouwsel van machinale steen. In 1873 werd de romaanse bakstenen kerk van Drogeham afgebroken; ook hier bleef de toren staan. In 1889 volgde de afbraak van het gotische kerkje te Beets, in 1905 viel de gotische kerk van Oosterwierum ten offer aan slopershanden. Zeer betreurenswaardig is de afbraak (1912) van de romaanse tufstenen kerk in Wierum, waar gelukkig de toren met westwerk bleef staan. In 1922 werd het halfronde tufstenen koor van de romaanse kerk in Suawoude afgebroken. De laatste afbraak vond plaats in 1940, toen de 15de eeuwse Galileërkerk in Leeuwarden het veld moest ruimen voor de uitbreiding van het postkantoor. Gelukkig zijn na Suawoude geen monumentale dorpskerken meer afgebroken, waarbij de toekenning van overheidssubsidies en een strenger toezicht op de monumenten een belangrijke rol hebben gespeeld.

De huidige situatie

Op 11 juli 1961 stond er een bericht in de Leeuwarder Courant met de titel: „Wie genoeg geld biedt, mag kerk Lions slopen”. De kerk verkeerde in deplorable toestand en de kleine gemeenschap zag geen kans het geld voor de restauratie bijeen te brengen. Monumentenzorg gaf toestemming voor de afbraak omdat zij de architectonische waarde van het gebouw niet hoog aansloeg. Het verslag in de krant eindigde met: „Men kan er maar op rekenen, dat er nog wel meer kerkjes-zonder-gemeente zullen volgen, die te weinig monumentaal zijn om ze uit architectonische overwegingen te redden”. We schrijven nu september 1970: de restauratie van de kerk in Lions nadert zijn voltooiing. Na de alarmerende berichten in 1961 namen enkele mensen het initiatief tot een actie voor het behoud van de kerk, met name mevrouw T. Castelein-Van der Hem en de heer O. Santema beide te Leeuwarden. In 1963 had de actie reeds f 20.000,— opgebracht: de plannen voor sloop waren van de baan en men kon zich serieus met de restauratie gaan be-

LIONS
een gedeelte van de
noordmuur vóór de
restauratie: duidelijk
beeld van verval.
De steunberen verzak-
ten en stonden los van
de muur; de kapotte
goten veroorzaakten
inwatering; achter de
pleister zat veel los
metselwerk. Gelukkig is
de kerk op het nippertje gered.

BORNWERD, een 13de eeuwse kerkje op een sterk afgegraven terp. Het geheel ligt daar verlaten te dromen in het wijde land boven Dokkum. Landschappelijk en bouwkundig van belang en waard om behouden te blijven.

zighouden. Binnenkort zal het gebouw in nieuwe luister op de terp staan. Maar wat dan? De voorspelling in het kran-teverslag dat wel meer kerken zullen worden afgebroken, is nog niet uitgekomen, maar zal dat zo blijven?

In het verleden zijn reeds tientallen kerken afgebroken, wanneer het niet noodzakelijk was ze voor de eredienst in stand te houden en het geld voor onderhoud of reparatie slechts met grote moeite bijeengebracht zou kunnen worden. Bij de strijd voor het behoud van onze monumentale kerken spelen ook in het jaar 1970 beide omstandigheden nog een rol, dikwijls in nog sterkere mate dan voorheen. Door goede wegen en het gebruik van de auto kan men gemakkelijk in een naburig dorp ter kerke gaan, terwijl anderzijds de ontvolking van het platteland doorzet, in elk geval wat de kleine dorpen betreft. Het is niet moeilijk om een aantal kerken op te noemen, die nog door slechts enkele huizen worden omgeven, soms zelfs bijna verlaten in het wijde friese land liggen. Men denke bijv. aan Jouswier, Wetsens, Bornwerd, Westernijkerk, Genum, Lichtaard, Augsbuur, Britswerd en Schalsum. Er is echter in 1970 ook iets veranderd ten

opzichte van de 19de eeuw. Er is een veel groter besef dat een monument grote waarde heeft in deze tijd van eentonige nieuwbouw, dat een gerestaureerde kerk een rustpunt kan vormen in een jachtige tijd, dat restauratie derhalve een stuk welzijnsbevordering inhoudt. Al meer dan vijftig jaar wordt dit ook door de overheid beseft en heeft zij subsidies voor kerkrestauraties gegeven.

In 1968 heeft de provinciale restauratiecommissie van de Nederlandse Hervormde Kerk in de provincie Groningen een nota opgesteld over het gebruik en bezit van historische kerken. Uitgangspunt van deze nota is dat de provincie Groningen een groot aantal monumentale kerken bezit. Zolang men ze vanuit cultuurhistorisch oogpunt beschouwt, is er nauwelijks discussie mogelijk over het belang van het behoud van deze monumenten. Maar wanneer men ze gaat bezien vanuit het gezichtspunt der kerkelijke arbeid, dan blijken deze oude gebouwen duur te zijn in restauratie en onderhoud, maar laag in rendement. Diverse kerken zijn reeds gerestaureerd, maar in verschillende andere gevallen maken zakelijke omstandigheden het onmogelijk om tot restauratie over te gaan en er zijn ver-

schillende voorbeelden van kerkelijke gemeenten die in grote financiële nood geraakt zijn, doordat zij toch hun kerk zijn gaan restaureren.

Een oude kerk kan soms ook nog andere bezwaren opleveren voor het gebruik door de kerkelijke gemeente. Wij stellen andere eisen aan het comfort dan vroeger het geval was: wij zijn gekleed op het leven in een verwarmde ruimte; wij verlangen goed zittende banken of stoelen, de aanwezigheid van kapstokken en toiletten en wij vragen een goede akoestiek. Verder blijkt het in de praktijk wel mogelijk te zijn de christelijke eredienst te vieren in elke ruimte, voor welk doel ook bestemd, maar is het monumentale kerkgebouw onbruikbaar voor allerlei sociale activiteiten die vaak nevenruimten vereisen. Met het oog op deze facetten van het gebruik en onderhoud van de oude kerkgebouwen, zal men zich, *vanuit de kerk gezien*, moeten afvragen of het altijd verantwoord is een groot gedeelte van de kerkelijke uitgaven te steken in de handhaving van oude kerkgebouwen. Het is voor de kerkvoogdij zeer de vraag of restauratie zin heeft, wanneer later het onderhoud uitblijft omdat er maar twee of drie keer per jaar een kerkdienst is. De kommissie die de nota opstelde kwam o.a. tot de konklusie dat het uit kerkelijk oogpunt gezien onverantwoord is een groot bedrag te besteden aan de restauratie van de kerk, als dat bijv. ten gevolge heeft dat de gemeente geen predikant meer kan beroepen. In dat geval moet de kerkvoogdij het oude gebouw afstoten. Om dit echter mogelijk te maken, moest er een aparte instantie komen die deze gebouwen wilde overnemen, omdat de overheid dit niet doet. Des te meer was de komst van een dergelijke instantie noodzakelijk omdat in enkele gevallen partikulieren de kerk wilden overnemen en dan zou men

maar moeten afwachten wat er met het gebouw ging gebeuren. Derhalve werd in mei 1969 de Stichting Oude Groninger Kerken opgericht. Zij neemt kerken over, restaureert ze zo nodig en geeft ze een bestemming die zoveel mogelijk in overeenstemming is met hun aard. Liefst verhuurt zij de kerken aan een kerkelijke gemeenschap: hervormd, gereformeerd, katholiek of andere gezindten. Is dat niet mogelijk dan wordt een andere culturele bestemming gezocht: uithof van een museum, leeszaal, aula bij een begraafplaats of dergelijke. Is ook dat niet mogelijk, dan wordt het gebouw alleen maar onderhouden.

Het voorgaande is ook zonder meer op Friesland van toepassing en er kwamen al spoedig kontakten tot stand tussen de groninger stichting en kerkvoogdijen of kerkelijke instanties in Friesland, die tenslotte geresulteerd hebben in de oprichting van de Stichting Alde Fryske Tsjerken. Deze stichting hoopt dat velen in Friesland haar werk zullen steunen. Het gaat haar om het monument, dat voor een ieder van belang is, kerkelijk of niet-kerkelijk. Bij de restauraties geeft de overheid flinke subsidies, in elk geval 90 procent, maar dan blijft er nog 10 procent voor de eigenaar over. Als men de restauratie van een gemiddelde dorpskerk op f 500.000,— stelt, dan is f 50.000,— voor rekening van de kerkvoogdij of Stichting. Daarbij komen echter nog de niet subsidiabele kosten, vooral van verlichting, verwarming en inrichting. Deze bedragen al spoedig f 25.000,—, zodat de eigenaar f 75.000,— bijeen moet brengen. Met steun van de hele friese bevolking zal de Stichting Alde Fryske Tsjerken haar werk kunnen doen en vele friese kerken, die uit ons landschap niet weg te denken zijn, hopelijk kunnen redden.